

De folkelige bevægelser i Danmark

AF CLAUS BJØRN

På Dansk historisk fællesforenings årsmøde i Odense 1975 holdt universitetslektor, mag. art. Claus Bjørn, København, et foredrag der gengives i lettere omarbejdet form. Baggrunden for foredraget er den trods alt stigende interesse for udforskningen af de folkelige bevægelers historie, herunder det arbejde, der er påbegyndt under DHF's auspici for at sikre kildematerialet til de folkelige bevægelers historie.

Emnet – De folkelige bevægelser – har en naturlig plads på dette årsmøde, da et udvalg under Dansk historisk fællesforening gennem nogen tid har drøftet, hvorledes de folkelige bevægelers arkiver kunne sikres for eftertiden. Da dette udvalg mødtes første gang, diskuterede man naturligt nok, hvad man forstod ved »de folkelige bevægelser«. Der fremkom et par forslag, som teoretisk beskrev de former for gruppeaktivitet, der henhørte under »de folkelige bevægelser«, men det blev fra anden side hævdet, at sådanne teoretiske definitioner var mindre påkrævede, idet samtlige udvalgets medlemmer var på det rene med, hvad opgaven drejede sig om – hvad arbejdet i udvalget da også bekræftede! De folkelige bevægelser kan beskrives som den historiske foreteelse, der knytter sig til Danmark i det nittende århundrede, med tyngdepunkt i dettes sidste trediedel, og som rummer en række sammenslutninger fra vækkelserne og bondebevægelsen i 1830'erne og 1840'erne over de kirkelige retningers opkomst, tilblivelsen af de politiske partier og det store net af politiske, økonomiske, sociale og kulturelle foreningsdannelser – arbejderbevægelse, andelsvirksomheder, foredragsforeninger og forsamlingshuse, husmandsbevægelse og afholdssag for at nævne en række af de væsentlige. En udmærket oversigt findes i Roar Skovmands: »De folkelige bevægelser i Danmark« fra 1951. De folkelige bevægelser opfattes i almindelighed som et entydigt begreb, en afgrænset – måske endog afsluttet – fase i det danske samfunds udvikling. Ikke mindst i grundtvigsk tankeverden indtager de folkelige bevægelser en fremtrædende plads, og det er ikke mindst herfra, at man har hævdet, at de folkelige bevægelser fra mellemkrigstiden har tabt deres dynamik, er blevet etablerede eller i bedste fald koncentrerer sig om at beholde det en gang vundne.

Jeg skal i det følgende tage mit udgangspunkt i den ovenfor nævnte opfattelse af de folkelige bevægelser og med det samme fastslå, at i betragtning af den betydning, de folkelige bevægelser – også udenfor grundtvigsk-højskoleprægede kredse – tillægges for udformningen af det moderne Danmark, er udforskningen af de folkelige bevægelser historie endnu i sin vorden. Sammenlignet med Norge og Sverige er vi på dette område langt bagefter. Fra kirkehistorisk hold er der gennem de sidste årtier fremkommet den største samlede indsats – vækkelsesstudierne – der også har tilskyndet ikke-teologer til at beskæftige sig med denne første fase i de folkelige bevægelser historie. Emner af den grundtvigske bevægelses historie har ligeledes været indgående behandlet, og husmandsbevægelsen har i Fridlev Skrubbeltrang sin historiker. Der pågår i disse år en betydelig indsats for udforskningen af dansk arbejderbevægelses tidligste periode – med en vis tilbøjelighed til at hæfte sig rigeligt ved de magre idéhistoriske aspekter fremfor opbygningen af det politiske og faglige apparat, og der arbejdes med andre sider af de folkelige bevægelser historie som forsamlingshusene og andelsbevægelsens gennembrud i 1880'erne. Men der er helt eller næsten totalt forsømte områder, hvor alt hvad der foreligger er bevægelsernes egne skrifter i bedste tilfælde historiske tilbageblik ved jubilæerne. Her skal blot nævnes afholdsbevægelsen, skytte- og gymnastikforeningerne og den ene af de to store kirkelige retninger, Indre mission.

Det er i 1975 ikke muligt at kortlægge de folkelige bevægelser – og man kan for så vidt være lettet over, at det planlagte historiske atlas over Danmark endnu ikke er ført ud i livet – og vi ved alt for lidt om tilslutningen til de folkelige bevægelser, hvem sluttede sig til bondebevægelsen i 1840'erne, hvem rejste missionshuset i stationsbyen eller stod bag den socialdemokratiske vælgerforening i købstaden for slet ikke at tale om, hvem der ved århundredets begyndelse bar afholds nålen. Ingen af de centrale folkelige bevægelser er tilstrækkelig kortlagt, eller på en anden led, ingen lokalitet i det danske samfund er så indgående beskrevet, at tilslutningen til de forskellige sammenslutninger blot et enkelt sted er belyst.

Jeg vil i det følgende forsøge – med udgangspunkt i en karakteristik af hovedtræk i det danske samfund i det nittende århundrede – at omtale nogle centrale ændringer i samfundet af væsentlig betydning for tilblivelsen af de folkelige bevægelser. Mere end en egentlig beskrivelse af de folkelige bevægelser vil jeg fremdrage nogle efter min opfattelse vigtige forudsætninger for de folkelige bevægelser tilblivelse og udvikling. Her kan ikke gives en udtømmende forklaring, men alene bidrag til en »ramme« for en forståelse af emnet.

Det nittende århundredes samfundsstruktur er skabt af landboreformerne!

Med disse begynder vor nyere historie, og det er med det endelige opbrud fra den struktur, der blev fastlagt sidst i 1700-tallet, at vor nyeste historie bliver indledt. Det er ikke utænkeligt, at kommende forskning vil nuancere vor opfattelse af de store landboreformer, hæfte sig mere ved reformpolitikens kompromisser, f. eks. i 1790'erne, og i de positive reformer i højere grad se allerede eksisterende tilstande formaliseret. Men de lovgivningsmæssige rammer for det danske samfunds hovederhverv, for væsentlige offentlige funktioner og for det store befolkningsflertals retstilstand blev fastlagt. Sv. Aa. Hansen peger i »Økonomisk vækst i Danmark« på, at reformregeringens store lovarbejder i det væsentlige først er blevet ændrede ind i det tyvende århundrede, ikke mindst for landbolovgivningens vedkommende. Udflytning og udskiftning betød den »tekniske« modernisering, og forholdet mellem jordejere og jordbrugere blev reguleret under en regeringkurs, der tilskyndede til at ophæve modsætningsforholdet mellem ejer og bruger af jorden i form af selveje og som indebar en central placering i landets hovederhverv for den middelstore af bondestanden ejede og ledede bedrift.

Trods eksistensen af sociale skel også i det 18. årh.'s landbosamfund kan der næppe være tvivl om, at reformerne lagde grunden for en klarere lagdeling i landbefolkningen. Allerede i 1795 ønskede pastor Høegh med jordlodder til husmænd at bygge bro over de stigende sociale kløfter, en utrykt undersøgelse af de sociale forhold på Lolland-Falster i 1840'erne peger i samme retning, og skolelærerlitteraturen fra 60'erne og 70'erne er udtryk for, at de sociale skel mellem gårdmænd og husmænd blev opfattet som vedkommende.

Landboreformerne udstak på en gang de tekniske og sociale rammer for den fremtidige udvikling i det erhverv, fire femtedele af befolkningen var beskæftiget i eller afhængige af. Trods den stigende bybefolkning ned gennem det nittende årh. og begyndende industrialisering var landbruget længe at opfatte som Danmarks vigtigste erhverv. V. Falbe Hansen skrev i »Danmarks Statistik« fra 1887: »Landbruget er den vigtigste af vore Produktionsgrene. Den største Del af Landets Befolkning er beskæftiget ved dette, og det er dets Produkter, der afgive langt den overvejende Del af de Varer, vi udfører, og ved Hjælp af hvilke vi betale vor Indførsel fra Udlandet. Landbruget er den centrale Del af vor Produktion, om hvilken de fleste andre Virksomheder grupperer sig, snart for at tilvejebringe Landbrugernes Forbrugsartikler, snart for at bearbejde og forhandle deres Frembringelser.«

Netop i 1887 stod landbruget midt i en moderniseringsproces, der i første række førte til en stærkt forøget animalsk produktion, men hvor bondestan-

dens aktive deltagelse, bl. a. gennem andelsbevægelsen, også på længere sigt fik sociale konsekvenser ved at åbne nye muligheder for småbruget.

1890'erne bragte et industrielt opsving, og byernes andel af den samlede befolkning øgedes. Industritællingen af 1897 viser imidlertid, at den danske industri, der nu beskæftigede ca. 8 % af den samlede arbejdsstyrke, var domineret af relativt små enheder – et billede, der kan følges et stykke ind i dette århundrede. Provinsbyerne kommer nu med, og jeg vil mene, at det industrielle opsving og ikke mindst den geografiske spredning i vid udstrækning har været betinget af den ovennævnte omlægning af landbruget og de hermed sammenhørende forandringer i den daglige tilværelse i landbefolkningen. Moderniseringen medførte en stærkt øget omsætning, et stigende behov for redskaber og maskiner og til husholdningen nye krav efterhånden som den traditionelle hjemmeproduktion ophørte. Slagterier og dampmøller – visse steder sukkerfabrikker – forarbejdede landbrugets produkter, mens det nye landbrug blev kunder hos jernstøberier og maskinfabrikker, ligesom dampbagerier, bryggerier og tekstilfabrikker – de sidste ikke mindst i Jylland – fandt nye aftagere i oplandets husholdninger.

Alexander Foss mente endnu i 1912, at »Danmark som industriland« lå noget ude i fremtiden. Man kan næppe tale om et industrielt *gennembrud* i 1890'erne – så lidt som i 1850'erne eller 70'erne som tidligere foreslået. Danmarks industrialisering har været en langvarig proces, præget af små bedrifter, af industri med begrænset og kendt kundekreds og for en betydelig dels vedkommende aftagere fra og leverandører til et intensivt landbrug. I byerhvervene som i landbruget har ind i dette århundrede de mindre, selvstændige enheder været dominerende, og landbruget var længe Danmarks hovederhverv målt i kroner og ører og endnu længere i den almindeligt udbredte opfattelse af det danske samfunds struktur.

Det er i opbruddet fra dette her skitserede mønster med den endnu i første halvdel af dette århundrede stærke landbrugssektor i produktionslivet og de mindre virksomheders overvægt, at landboreformernes samfundsstruktur endelig afvikles. Jeg kan tilslutte mig H. P. Clausen, når han i sin artikel: »Hvor længe varede det 19. århundrede kulturelt?« fremsætter den umiddelbart provokerende påstand, »at først efter midten af det 20. århundrede indtraf sådanne ændringer i de grundlæggende socio-økonomiske og andre faktorer, at en løsgørelse fra tankebaner, der var fikseret i forrige århundrede, for alvor blev mulig. Først da kunne det 19. århundrede tænkes at gå til ende ...« Danmarks endelige industrialisering, stordriftens fremmarch i erhvervslivet, landbrugets tredje modernisering med de gennemgribende driftsmæssige og sociale konsekvenser, tilkomsten af den offentlige og

private servicesektor som en betydningsfuld samfundsdannelse – og man kunne for så vidt gerne tale om det danske samfunds endelige overgang til kapitalistisk økonomi – fuldbyrdes under den højkonjunktur, der sætter ind fra 1950'erne!

Skal man forstå de folkelige bevægelers baggrund, opkomst og deres senere udvikling, er en klarlæggelse af de grundlæggende produktionsvilkår og samfundets sociale struktur nødvendig. Hvis man da iøvrigt går ud fra en erkendelse af de materielle vilkårs afgørende, altid komplekse og tidsmæssigt ofte forskudte betydning for politiske, kulturelle og religiøse foreteelser. I det tidsrum, hvor de folkelige bevægelser bliver til – fra ca. 1830 og frem til tiden omkring 1. verdenskrig – er det danske samfund overvejende bestemt af landbrugets vilkår og med en meget stærk mellemgruppe i samfundspyramiden, lige langt fra egentlig overklasse som fra et besiddelsesløst proletariat. Det er i landbosamfundet, de fleste folkelige bevægelser opstår og vinder udbredelse. Indre mission var en landbevægelse, der fra ca. 1890 vandt stigende indpas i de voksende stations- og provinsbyer, og afholdsbevægelsen synes at have gennemløbet samme udvikling. Store dele af bybefolkningen i begyndelsen af dette århundrede var indvandrere med en opvækst, uddannelse og eventuelt erhvervsarbejde i landbosamfundet forud for bosættelsen i byerne.

De foran skitserede træk af samfundsstrukturen har naturligvis ikke mindst været af afgørende betydning for den udformning, dansk arbejderbevægelse fik i perioden. En stor del af socialdemokratiets stemmer har været hentet hos håndværkere, småmestre og detailhandlere, hos det stigende antal bestillingsmænd og efterhånden også blandt småbrugere på landet. Naturlige politiske krav for disse småborgerlige grupper har været tilvejebringelsen af et socialt sikkerhedsnet i tilfælde af sygdom, alderdom og død, udbygning af de offentlige funktioner, der virkede til gavn for de ringest stillede – ikke mindst skolevæsenet – og en almindelig økonomisk og social højnelse af tilværelsen for småkårsfolk. Det var tillige krav, store dele af den egentlige arbejderklasse kunne identificere som sine egne. En socialdemokratisk vælgerforening i en jysk stationsby (Langå), hvis forhandlingsprotokol jeg har fået lejlighed til at se på det stedlige lokalhistoriske arkiv, samlede i årene før 1. verdenskrig banens og postvæsenets folk, de småhandlende, omegnens husmænd og håndværkere sammen med de faglærte og ufaglærte arbejdere i byen. De nære opgaver i det bestående samfund synes at have optaget opmærksomheden – aldersforsørgelse og stadige bestræbelser på at udbygge og forbedre kommuneskolen overfor den private realskole herunder hidsig kamp med missionen om læreransættelser, afholdssag og brugsforening og ikke mindst store arrangementer af festligt-selskabeligt præg med faner,

musik og spisning efter tidens almindelige mønster. Gennem denne antagelig typiske socialdemokratiske forenings arbejde går en stadig bestræbelse for social højnelse, for ligestilling med de øvrige grupper i det lokale samfund, de større næringsdrivende og sognerådets flertal – gårdejerne.

Når man skal pege på nogle af de faktorer, der muliggjorde den samfundsmæssige aktivitet, som de folkelige bevægelser var udtryk for, vil det være rimeligt at fremdrage de forhold, der indebar en *ændring* af vilkårene for det store befolkningsflertal – den del af samfundet, der i første halvdel af det nittende århundrede blev betegnet som »almuen«. Den udgjorde omkring år 1800 godt fire femtedele af kongerigets befolkning og rummede store forskelle – den velsituerede fynske gårdmand, hedebonden og den jordløse daglejer på de østlige øer. Jeg skal i det følgende koncentrere mig om tre efter min opfattelse centrale faktorer – den stigende levestandard, den øgede oplysning og nedbrydelsen af standsskellene.

En afgørende forandring i almuens tilstand var den stigning i levestandard, der foregik ned gennem det nittende århundrede, og som fandt sted samtidig med en kraftig befolkningsforøgelse. Stadig større dele af landbefolkningen kom i betryggende afstand af den »sultegrænse«, Peter Riismøller med stor indlevelse har skildret. For gårdbrugernes vedkommende skete det antagelig ved århundredets begyndelse, men landbosamfundets ringest stillede, de jordløse landarbejdere, måtte vente til landbrugskrisens forbedringer af realindkomsten for lønarbejderne og udbygningen af den offentlige bistand sidst i forrige århundrede. Men endnu i sidste halvdel af 1700-tallet, hvor dårlige høstår og epidemier, som påvist af Adolph Jensen og senest af Hans Chr. Johansen, kunne sætte sig markante spor i fødsels- og dødelighedstallene, har kun en mindre del af landbefolkningen kunnet vide sig i sikker afstand.

De topografiske forfattere i begyndelsen af forrige århundrede ved at berette om rigeligere og mere varieret kost end tidligere (kartoflen!) og boligforholdene forbedres med solidere byggeskik, større rum og vinduer, de sidste eventuelt til at åbne, og bræddegulv til afløsning af de lerstampede eller brolagte. De medicinske fremskridt og landbefolkningens øgede adgang til at få del i disse bidrog til bedre sygdomsbekæmpelse, og den større hygiejne, der efterhånden vandt indpas – noget distriktslæge Rambusch i Sjørup i 1890'erne tillagde andelsmejerierne en del af æren for – gav modstandskraft. Den velkendte forøgelse af legemshøjden peger i samme retning.

Ligeså banalt det er at fastslå, at denne udvikling fandt sted, ligeså indlysende er det, at den bidrog til i bondestanden at tilvejebringe mulighederne for et overskud til aktivitet udover det til livets opretholdelse simpelt nødvendige. Husmandslederen, Jens Holdgaard, var som ung mand ikke poli-

tisk interesseret. »Grunden var simpelthen«, berettede han senere, »at vi var meget fattige, og hver Dag krævede haardt Arbejde for Føden.«

Den anden faktor, der skal nævnes i denne sammenhæng, er den stigende oplysning. Det er vanskeligt at bedømme, hvor udbredt læse- og skrivekyndighed var i bondestanden omkring år 1800. Elle Jensens undersøgelser i forbindelse med den jyske pietisme, de »stærke jyders« kamp for at bevare katekismus og salmebog og udsagn i den topografiske litteratur tyder på en *vis* udbredelse. Men det er betydningsfuldt, ikke blot hvor udbredt, læsekyndigheden var, men også, hvad den blev brugt til. Man kunne her skelne mellem *intensiv* læsning, koncentreret om stadig gentagen, måske næsten rituelt præget, læsning i de samme, fåtallige skrifter af overvejende religiøs karakter. Og så den *ekstensiv* læsning, hvor læsekyndigheden benyttes til at skaffe sig oplevelser eller oplysninger ved at læse nye tekster. Den afgørende forandring kunne så beskrives som ikke blot, at læse- og skrivekyndighed blev almindelig udbredt, men også at den ekstensive læsning vandt indpas.

Landhusholdningsselskabet introducerede svingploven så tidligt som i 1770, og ikke mindst på tryk blev der i de kommende årtier stærkt agiteret for udbredelsen af det nye redskab. Amtsbeskrivelserne, der udkom fra 1826 til 1844, vidner imidlertid om, at agitationen på dette punkt kun delvis havde båret frugt. Et halvt århundrede senere kan man på de mange møder, der i 1880'erne blev afholdt omkring i landet om oprettelse af andelsmejerier opleve sønnesønnerne indgående drøfte de nyeste fjordske mejeriforsøg og autoriteternes seneste vurderinger af hjemmebehandling kontra salg af mælken. Læsekyndigheden var blevet almindelig, mængden af læsestof mangedoblet og læsefærdigheden anvendt til at skaffe sig indsigt og ny viden.

Ole Nørskov Nielsen har peget på den pietistiske andagtslitteraturs betydning for de fynske vækkelser allerede mellem 1820 og 1840. »Almuevenens« betydning for bondebevægelsen i 1840'erne turde være veldokumenteret, og senere udvikledes en folkelig presse, hvis funktion i de folkelige bevægelser, først og fremmest de politiske, næppe kan overvurderes, når man erindrer de mange vidnesbyrd om den opmærksomhed der blev vist »avisen«.

I de folkelige bevægelser indgår oplysningsarbejde ofte som et sidemotiv, selvom udviklingen i Danmark har fået sit særpræg gennem den dominerende stilling, højskolen og de grundtvigske oplysende foreninger indtog fra ca. 1870. Men den stærke trang til oplysning er et gennemgående træk hos pionererne i de folkelige bevægelser, hvor man kan nævne I. A. Hansens beretning om den næsten desperate kundskabstørst i ungdommen og den umættelighed, der kunne præge højskoleelever, og som er skildret i Andersen-Nexø's erindringer og i kildeudgaven, »En højskolevinter«. Men forudsæt-

ningen var almindelige grundlæggende skolekundskaer, og det forekommer derfor mindre heldigt, naar »Dansk guldalder« udhænger 1814-loven og dens lærebøger som et led i overklassens undertrykkelse af underklassen!

Det nittende århundrede medførte en langsom, men stadig nedbrydning af de tidligere dybe skel mellem bondebefolkningen og de højerestillede. I denne proces – hvor ogsaa de folkelige bevægelser efterhaanden kommer til at fungere som en katalysator – indgaar den øgede velstand og oplysning, den stigende og hastige kommunikation af personer, genstande og ideer i et kompliceret samspil. Ved århundredets begyndelse ma gabet mellem de »dannede« klasser – større ejendomsbesiddere, embedsstanden, akademikerne og det højere borgerskab – og »almuen« have forekommet uoverstigeligt. Fremtoning, påklædning, sprog og optræden har karakteriseret en person som henhørende til en af de to stænder, og man erindrer sig fra 1840'erne i forbindelse med alliancen mellem bonde og borger fru Tschernings husmoderlige bekymringer for stuerne udsende efter besøg af politiske meningsfæller og Julie Marckmanns glade forundring over, at Laurids Skau og hans fæller ikke spyttede indendøre! Bondestanden omgav sig med materielle frembringelser med klart særpræg, og man ma formode, at der til de ydre forskelle har svaret indre. Der har antagelig været et svælg mellem samfundsgrupperne i den maade, hvorpaa man har struktureret sin opfattelse af omverdenen, hvordan man har forstået sin funktion heri og naturligvis ikke mindst i opfattelsen af mulighederne for at påvirke denne omverden. Svarende til den materielle kultur har der formentlig eksisteret en ikke-materiel, om hvilken folkedigtning og eventyr og de tidligst bevarede optegnelser fra almuesfolk kan give et indblik i.

I løbet af det nittende århundrede blev dette skel gradvist mere og mere udvisket. Omkring år 1900 var det anderledes vanskeligt alene ved en persons påklædning og optræden at bestemme vedkommendes geografiske og sociale tilhørsforhold, og udviklingen er fortsat. Landbefolkningens materielle og immaterielle kultur blev i stadig større overensstemmelse med, hvad der skabtes af og for andre lag af befolkningen. Anton Nielsen giver i »Den danske Bonde« fra 1877 et ikke ukritisk billede af den fynske gårdmand på overgangen mellem bondestand og middelklasse, og H. F. Feilbergs bekendte »Dansk Bondeliv« fra 1889–99 konfronterer ofte i fremstillingen den behandlede fortid – »i mands minde« – med samtidens på mange områder ændrede vilkår. Den materielle kultur blev til museumsgenstande, den ikke-materielle til folkeminder!

De her fremdragne faktorer forekommer mig at indga som væsentlige led i den komplicerede udvikling, der ind i det nittende århundrede betinger, at almuen – eller ihvertfald et ledende og meningsdannende lag i denne –

når frem til at kunne strukturere sin oplevelse af omverdenen, således at *den kan handle i og påvirkre denne omverden*. Heri ligger det afgørende brud med fortiden. 1700-tallets hovbønder var næppe helt så underkuede, som C. F. Allen og med ham et par generationer af historieskrivere gjorde dem. Men bondens reaktioner på den omverden, der i alt væsentligt lagde rammerne for hans tilværelse fra fødsel til død var tilsyneladende ret begrænsede. Man protesterede mod byrder, unddrog sig pålagte forpligtelser og søgte at slippe for afgifter og arbejde. Men reaktionerne var normalt hvad man kunne betegne som »lavt strukturerede« med ringe samvirken i tid og rum. Greb omverdenen – godsejere eller myndighederne – ind, bøjede man oftest af. Og reaktionerne var spredte og få, ligesom det er vanskeligt at se udtrykt en bevidsthed om samfundsforeteelser heri.

Allerede i første halvdel af det nittende århundrede er dette ved at ændre sig. Den grundlæggende *defensive* holdning er afløst af en *offensiv*, og på religiøse og social-politiske områder af samfundslivet begynder almuen at formulere sig, skabe en aktivitet med sammenhæng i tid og rum.

Det kan her være på sin plads at gribe tilbage til landboreformerne, hvis betydning for vækkelserne er blevet diskuteret siden fremkomsten af P. G. Lindhardts »Vækkelser og kirkelige retninger« udkom første gang i 1951. Lindhardt og Hal Koch har understreget udskiftningens, udflytningens og selvejets betydning for den almindelige frigørelse fra gamle afhængighedsforhold, materielt som psykologisk, mens H. P. Clausen i en løbende diskussion med kirkehistorikerens vækkelsesstudier har peget på den særlige betydning, reformerne fik for landbounderklassen, der så at sige blev udsprængt af fællesskabet og som efter Clausens opfattelse gennem vækkelserne søgte og fandt en ny identitet. Der foreligger nu materiale, der kan give en idé om tilslutningen til de gudelige vækkelser, først og fremmest i bindene om vækkelsernes frembrud, men også i artikler af Poul Nissen og Astrid Tønnesen. Og de vaktes kreds synes at omfatte alle dele af almuen – fra solide gårdmænd over landhåndværkere til inderster med et betydeligt indslag af bondestandens unge, karle og piger. Materialet peger ikke på nogen bestemt social gruppe indenfor landbefolkningen, ligesom fæstere og selvejere synes ligeligt repræsenterede. De unge aldersklasser dominerer i materialet – men det turde også være at vente.

Landboreformerne må tillægges en afgørende betydning for de gudelige vækkelses tilblivelse – og herigennem for opkomsten af de folkelige bevægelser. Men det er forsåvidt landboreformerne udstikker de socio-økonomiske rammer for den kommende tids samfundsudvikling, betinger en almindelig stigning i den jævne befolknings levestandard, og som lovgivningskompleks normalt opfattes som afsluttet med en undervisningsreform, der rum-

mede undervisningspligt for alle. Og fordi disse faktorer medvirkede til en nedbrydelse af den isolerede verden, almuen hidtil havde levet i og gav den mulighed for at handle på områder i samfundslivet der hidtil havde været forbeholdt de øvrige stænder.

Som det danske samfund var opbygget i sørste halvdel af nittende århundrede, måtte almuen nye aktivitet støde mod de øvrige stænder, mod de, der handlede *med* almuen i verdslig som i religiøs henseende. På alle områder af samfundslivet var bonden umyndiggjort – Jacob Mandix går i sin bekendte »Landvæsensret« fra 1802 ud fra en definition af »bonde« som mindre oplyst og borgerlig udviklet end de øvrige samfundsgrupper. Man har beskæftiget sig en del med forholdet mellem de gudelige vækkelser og den socialpolitiske bonderejsning i 1830'erne og 40'erne og bl. a. peget på personer som I. A. Hansen og Rasmus Sørensen. Men de vakte områder som Kertemindeegnen og det »hellige land«, Øster og Vr. Flakkebjerg herreder, opviser ikke særlig politisk aktivitet, mens Nordfalster og Merløse-Tudse herreder på Sjælland, hvor bondebevægelsen fik solidt fodfæste, var stort set uberrørt af vækkelserne. Der er langt snarere tale om, at de forsamlinger hvor bibelens tekst blev udlagt, og møderne, hvor kommunalsager blev drøftet og petitioner om hoveri- og fæsteaflysning blev udfærdigede, som fælles forudsætninger har ikke blot de foran omtalte samfundsmæssige forandringer, men grundlæggende er udtryk for den samme, endnu lidet strukturerede, aktivitet fra almuen side. Når denne aktivitet kunne få skikkelse af en formuleret religiøs holdning med et samfundssyn, der ikke var radikalt, eller udtrykkes som en radikal politisk optræden, der ikke nødvendigvis betød et brud med det etablerede på troslivets område for de optrædende, så er det nærliggende at inddrage faktorer ud over de socio-økonomiske for at forstå de folkelige bevægelses fremtrædelsesformer. *At* almuen i det nittende århundrede kan begynde at udvise en aktivitet, rettet mod en ændring af de af samfundet lagte rammer for enkeltpersoners og gruppers tilværelse, kan forstås bl. a. med henvisning til de her fremdragne faktorer, men *hvorledes* denne aktivitet udformes, kræver et mere kompliceret forklaringsæt.

Tilslutningen til vækkelsesadresserne i 1830'erne kunne opvise store forskelle på det geografiske område, således viser f. eks. de fynske store udsving fra sogn til sogn. De rejser, en lægprædikant som Peter Larsen Skræppenborg foretog i Jylland og hans senere bosættelse i Dons, sætter tydelige spor i de berørte egners folkelige og religiøse udvikling, ligesom andre fynske vaktens udvandring til Vestsjælland kom til at præge forholdene i et strøg langs Storebælt. Hvad angår den tidlige bondebevægelse, så har Erik Stig Jørgensen i »Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang« og for nylig Asger Simonsen i en endnu utrykt undersøgelse peget på, hvor-

ledes enkeltpersoners optræden kan bedrage til at forklare forskellig grad af politisk aktivitet i et område som Lolland-Falster, tildels uafhængigt af den socio-økonomiske struktur i området.

I en af de bedste fremstillinger af de folkelige bevægelers historie – Thomas Larsens »En gennembrudstid« – bliver det sandsynliggjort gennem en skildring af retningsprægede præsters virksomhed, hvorfor Midtvevendsys-sel med Vrå som centrum fik et overvejende grundtvigsk præg, mens dele af Vennebjerg herred blev stærkt missionsk præget. Alan Hjorth Rasmussen peger i en interessant artikel i »Folk og kultur 1972« – »Vorupør Fiske-kompagni« – på, hvorledes en betydelig lærerpersonlighed forløste en væk-kelse, der resulterede i et særegent missionsk produktionskollektiv i Thy i slutningen af forrige århundrede. Også for mange grundtvigske vækkelses vedkommende kan der peges på en enkelt igangsætter – en kapellan, en lærerpersonlighed eller en fremtrædende bonde. Andelsmejeribevægelsen slog igennem i 1880'erne, og på mindre end et tiår var landet stort set dækket af mejerier. Men selv i dette meget koncentrerede gennembrud er det ikke vanskeligt at udskille enkeltpersoners indsats som afgørende for, at netop denne egn eller dette sogn kom først med oprettelse af et andelsmejeri – en mejerimands foredrag, ledende folks personlige kontakter eller den i de folkelige bevægelers historie uundgåelige skolelærer!

Fra de folkelige bevægelers geografi er begrebet »vågne« og »døde« egne velkendt. Spredt over hele landet findes der sogne eller større områ-der, der gennem hele eller store dele af det tidsrum, der præges af de folke-lige bevægelser, har opvist en høj grad af aktivitet. Når begreberne »vågne« og »døde« normalt anvendes, har kriterierne været de grundtvigske og grundtvigsk prægede bevægelser, men det er ikke vanskeligt omkring Aarhus f. eks. at finde »vågne« bjørnbakske sogne i slutningen af forrige århun-drede eller ind i dette missionske områder med stor folkelig aktivitet. Det er også velkendt for de, der har arbejdet med de folkelige bevægelser, at blot en sognegrænse eller et skovområde kunne skille de »vågne« og »døde« egne uden mærkbare skel i den socio-økonomiske struktur. I tilfældet med de »vågne« lokaliteter vil man hyppigt kunne finde tilbage til en enkeltperson eller en lille gruppe mennesker, hvis indsats – oftest indenfor troslivets om-råde – så at sige forløser et aktivitetsniveau, som frem gennem det nittende og begyndelsen af det tyvende århundrede finder nye udtryksformer.

De »mulighedsbetingelser« for de folkelige bevægelers tilblivelse, der har været fremdraget her, rækker som det blev fastslået indledningsvis ikke til udtømmende at forklare opkomsten og udbredelsen af bevægelserne. De faktorer, som jeg har gjort til genstand for omtale, har været betragtet i en *national* afgrænsning, selvom det er indlysende, at de materielle vilkår i

Danmark, herunder landbrugets længe dominerende rolle i økonomi og samfundsliv, har været afgørende betinget af udviklingen i Europa og vor placering i den internationale omsætning.

Men man kan også vende blikket den anden vej og pege på, at f. eks. spørgsmålet om at forstå »vågne« og »døde« områder må forklares indenfor rammerne af *lokalsamfundet*. Man har ofte opfattet forholdet lokalhistorie-rigshistorie som brik i et mønster, hvor tilstrækkelig mange brikker gav det endelige billede. Efter min mening må man snarere akceptere, at vor forståelse af historiske foreteelser, og de folkelige bevægelser er velegnet til at illustrere dette forhold, kan rumme flere, men hver for sig gyldige, forklaringer – på det overnationale plan, indenfor rammerne af det danske samfund og på lokalsamfundets niveau.

Gennem de folkelige bevægelser i det nittende århundrede går som et fællestrekk på en eller anden måde en *forkastelse* af eksisterende normer, der udefra var påført de, der nu vendte sig mod dem. I opfattelsen af samfundet og i troslivet repræsenterede bevægelserne nye normer, og hertil svarer på det personlige plan en vendt sig mod de autoriteter, der havde udtrykt de hidtil herskende synspunkter – præst, embedsmand og godsejer. I deres sted skabtes med de folkelige bevægelser en *opinionsledende* gruppe, ofte udgået af almenen, hvis individuelle betydning – således som der foran er givet eksempler på – kunne få stor indflydelse på de folkelige bevægelser forløb, på det lokale plan måske være afgørende. Typografernes betydning for den unge arbejderbevægelse er velkendt, og for den bevægelse, jeg selv har beskæftiget mig med, andelsmejeribevægelsen i 1880'erne, gælder det, at den opinionsledende gruppe som fællestrekk synes at være i besiddelse af en skoleuddannelse og/eller en skoling i offentligt arbejde, der adskiller den fra gennemsnittet. Jeg skal også pege på *skolelæreren* som en nøgleperson i de folkelige bevægelser, en gruppe, hvis baggrund, uddannelse og rolle snarest burde undersøges ihvertfald for det nittende århundredes vedkommende.

I indledningen nævnte jeg som den almindelige opfattelse, at de folkelige bevægelser havde mistet deres betydning, således at stadig færre mennesker i stadig mindre omfang oplever deres omverden gennem de folkelige bevægelser. Bevægelserne var, således som det er skildret her, udtryk for en ændring fra passivitet til aktivitet, fra umyndiggørelse til formulering af behov og krav. Når de folkelige bevægelser idag har en ændret funktion – i samfundet og for den enkelte – beror det efter min opfattelse på, at aktiviteten er blevet akcepteret, kravene er blevet til interesser. De politiske partier, de kirkelige retninger, andelsbevægelsen, arbejder- og husmandsbevægelsen er idag det etablerede samfund, mens de blev til *mod* det »bestående«.